

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուզաննա Արիստակեսյան

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ
ORCID ID 0000-0002-2748-0249
aristakesyanr@yahoo.com
DOI: 10.54503/1829-0116-2025.1-78

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑԸ ՍՈՒՐԵՆ ԵՐԶՆԿՅԱՆԻ ԳՐԱՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ*

Բանալի բառեր – Եղիշե Չարենց, Սուրեն Երզնկյան, «Մարտակոչ», գրաքննադատական հոդվածներ, ապագայապաշտական որոնումներ, Մայակովսկի, Կարա Դարվիշ:

Այս հոդվածում առաջին անգամ համակողմանիորեն քննության են ենթարկվում Ս. Երզնկյանի գրաքննադատական մոտեցումները Չարենցի պոեզիայի վերաբերյալ: Դրանք ընդգրկում են 1922–1925 թվականները:

Ուսումնասիրության նպատակը չարենցագիտության պատմության առանձին էջերի, գրական ժամանակի մեջ Չարենցի հանդեպ վերաբերմունքի բացահայտումն ու լրացումն է, ժամանակի գրաքննադատական մտքի ընդհանուր առանձնահատկությունների և մասնավորապես Ս. Երզնկյանի քննադատական դիտարկումների լուսաբանումը:

Պատմամշակութային և համեմատական քննության փորձը հնարավորություն է ընձեռում նյութը ներկայացնելու լայն և խորքային ընդգրկումով:

Ruzanna Aristakesyan

Doctor of Philology
Institute of Literature after M. Abeghyan NAS RA
ORCID ID 0000-0002-2748-0249
aristakesyanr@yahoo.com

YEGHISHE CHARENTS IN THE LITERARY – CRITICAL OBSERVATIONS OF SUREN ERZNKYAN

Keywords: Yeghishe Charents, Suren Erznkyan, “Martakoch”, literary-critical articles, futurist explorations, Mayakovsky, Kara Darvish.

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 20.05.2025 թ.:
Ուղարկվել է գրախոսության 03.07.2025 թ.:

This article presents, for the first time, a comprehensive examination of S. Yernkyan's literary-critical approaches to Charents's poetry, covering the period from 1922 to 1925.

The aim of the study is to uncover and supplement certain pages in the history of Charents studies, to reveal attitudes toward Charents within the literary context of the time, and to shed light on the general characteristics of the literary-critical thought of that era, particularly focusing on S. Yernkyan's critical observations.

An attempt at historical-cultural and comparative analysis allows the material to be presented with both breadth and depth.

Рузанна Аристакесян
Доктор филологических наук
Институт литературы имени М. Абебяна НАН РА
ORCIDID 0000-0002-2748-0249
aristakesyanr@yahoo.com

ЕГИШЕ ЧАРЕНЦ В ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИХ НАБЛЮДЕНИЯХ СУРЕНА ЕРЗНКЯНА

Ключевые слова: Егеше Чаренц, Сурен Ерзнкян, «Мартакоч», литературно-критические статьи, футуристические поиски, Маяковский, Кара Дарвиш.

В данной статье впервые всесторонне рассматриваются литературно-критические подходы С. Ерзнкяна к поэзии Чаренца, охватывающие период 1922–1925 годов.

Цель исследования — выявление и дополнение отдельных страниц истории чаренцовеждения, раскрытие отношения к Чаренцу в литературном контексте того времени, а также освещение общих черт литературно-критической мысли того периода и, в частности, критических наблюдений С. Ерзнкяна.

Попытка историко-культурного и сравнительного анализа позволяет представить материал в широком и глубоком охвате.

Ներածություն

1920-ական թվականներին Սուրեն Երզնկյանը, պետական-կուսակցական, հրապարակախոսական և խմբագրական գործունեությանը զուգահեռ, ակտիվորեն մասնակցում էր նաև Թիֆլիսում և Բաքվում ծավալված խորհրդահայ գրական կյանքին, հանդես գալիս գրական-մշակութային խնդիրների վերաբերյալ վերլուծություններով, գրախոսություններով, քննադատական հոդվածներով, որոնք տեղ էին գտնում «Կարմիր աստղ», «Մարտակոչ» (Թիֆլիս), «Կոմունիստ» (Բաքու) թերթերում և «Դարբնոց» (Թիֆլիս), «Վիշկա», «Հայարտուն» (Բաքու) ամսագրերում: Դրանք ամ-

փոփված են նաև առանձին գրքերով հրատարակված «Գրական ֆրոնտում» ժողովածուներում (1925 թ., 1927 թ.):

Սուրեն Երզնկյանի գրաքննադատական հոդվածները, թեև գրված են գրական-գեղարվեստական հարցերում կուսակցական գծի հետևողությամբ, սակայն աչքի են ընկնում գրական խնդիրների խորքային իմացությամբ, մտտեցումների ինքնատիպությամբ, գրականության զարգացման ընթացքի ճիշտ ընկալումներով, նաև գեղարվեստական ճաշակով և գրական չափանիշների պահպանումով:

Նրա ուշադրության կենտրոնում էին ոչ միայն պրոլետարական գրականության, այլև պրոլետարամատուրգիայի, նաև գրական կյանքի կազմակերպման տարբեր խնդիրներ:

Սուրեն Երզնկյանը Չարենցի ապագայապաշտական որոնումների մասին

Չարենցի ստեղծագործությանը Երզնկյանն առաջին անգամ անդրադարձել է բանաստեղծի ապագայապաշտական որոնումների շրջանում: Այս առիթով գրված նրա «Նեո-ֆուտուրիզմ թե՞ պրոլետարական պոեզիա» հոդվածը՝ Մ. Սարոյան ծածկանունով, տպագրվել է 1922 թ. «Դարբնոց» հանդեսի էջերում (Երզնկյան [Մ. Սարոյան], 1922: 47–52), ապա առանձին խմբագրումներով տեղ է գտել նաև «Կարմիր աստղ»-ի (այսուհետև՝ ԿԱստ) 1923-ի հունվարի 6-ի համարում (թիվ 4):

Երզնկյանի հոդվածն ապագայապաշտության պատմահասարակական ընդհանուր քննության հետաքրքիր փորձ է: Դրանում նա ներկայացնում է և՛ արևմտաեվրոպական, և՛ ռուսական ապագայապաշտության ձևավորման պատմական նախադրյալները, դրանց զարգացման առանձնահատկությունները՝ իրավացիորեն դրանք կապելով տնտեսության, արդյունաբերության, հասարակական կյանքի զարգացման պայմաններին: Նախապատերազմական շրջանում արևմտաեվրոպական ապագայապաշտության ձևավորումը համարելով հասարակական կյանքի օրինաչափ և բնականոն զարգացման արդյունք՝ Երզնկյանը հետպատերազմական իրականության մեջ այն դիտարկում է որպես Եվրոպայի համար «անցած, ապրած մի գրական շարժում»:

Անդրադառնալով ռուսական ապագայապաշտությանը՝ գտնում է, որ այն արհեստական պատվաստ է և գյուղացիական Ռուսաստանում չունի հասարակական-քաղաքական ամուր հիմքեր, իսկ այդ գրական ուղղության ժամանակավոր «հարությունը» կապում է խորհրդային երկրում ընթացող զարգացումներին՝ էլեկտրաֆիկացիա, գործարաններ, պայքարող աշխատավոր դասակարգ և այլն: Նրա կարծիքով՝ ռուս ապագայապաշտները «առանց թափանցելու տնտեսական այդ նոր պրոցեսի ամբողջ

իմաստը՝ իրենց ոգևորության աղբյուրն են դարձրել այդ պրոցեսի ձևակա-
նը... ռուսական ֆուտուրիստները – երեկվա Արևմտյան Եվրոպայի երա-
մից ետ մնացած երգիչներն են»: Այսպիսի մի կարծիք ռուսական ապագա-
յապաշտության մասին դեռ 1915-ին Գորկին էր արտահայտել՝ գտնելով,
որ «չկա ռուսական ֆուտուրիզմ: Կան պարզապես Իգոր Սևերյանին, Մա-
յակովսկի, Բուրլուկ, Վ. Կամենսկի» (Գորկի, 1915: 3):

Երզնկյանը ապագայապաշտներին, անգամ նրանցից ամենատաղան-
դավորին՝ Մայակովսկուն, չի համարում պրոլետարական երգիչներ,
որովհետև գտնում է, որ ապագայապաշտությունը «բանվորագրկի պոե-
զիա չէ» և չի արտացոլում բանվոր դասակարգի հոգեբանությունն ու հե-
տաքրքրությունները:

Առավել քան հեզմական է նրա վերաբերմունքը հայ ապագայա-
պաշտների հանդեպ, որոնք կրում էին Մայակովսկու տիրական ազդե-
ցությունը և ընդօրինակում նրա բանաստեղծական տեխնիկայի ձևերը:
«Եթե այքի անցնենք այսօր հայ թերթերում լույս տեսնող բանաստեղծնե-
րի, այսպես կոչված պրոլետարական բանաստեղծների արտադրություն-
ները,- գրում է նա,- կաղետ Տիգրան Հախումյանի նեյնիմներից «Խորհր-
դային Հայաստանում» – մինչև «պրոլետարական» բանաստեղծ Ազատ-
Վշտունու Վերլենական քամիները Աստաֆյան փողոցի...– իհարկե
առանց մոռանալու շնորհալի բանվոր Ալազանին ու Չարենցի ավտոն՝ թե-
կուզ բոսոր,- կտեսնենք, որ այդ բոլորի մեջ չափազանց մեծ, ուղղակի կամ
անուղղակի ներշնչում կա ռուսական պոեզիայից, ինչ – շեշտում ենք –
դրական երևույթ է: Մակայն չափազանց ստրկորեն է ընդօրինակումը
ձևերի, պատկերների և նույնիսկ բառերի ֆուտուրիստական...»: «Կարա-
Դարվիշը պատմություն է, նա այլևս դինամիկա չէ»,- հայտարարում է
Երզնկյանը և պրոլետոգրականության զարգացման համար «վերին աստի-
ճանի վնասակար» համարում գրական այս ուղղության ազդեցությունը¹:

Ապագայապաշտ միջակությունների շարքից քննադատն առանձնաց-
նում է Չարենցին՝ նրան համարելով «անպայման տաղանդավոր բանաս-
տեղծ»: «Մա կատարյալ հայ Մայակովսկին է,- հայտարարում է Երզնկյա-
նը, - վերջինիս տաղանդավոր թարգմանը, որ իր ուժեղ կնիքն է դրել մյուս

¹ Երզնկյանի այս սուր քննադատությանը հարևանցիորեն արձագանքել է Կարա-Դարվիշը
«Շպարված ֆուտուրիստներ. Եղիշե Չարենցի – «Ռոմանս անսեր»-ի գրքույկի առթիվ»
հոդվածում: Տպավորությունը մեղմելու համար նա քննադատի մոտեցումը պայմանավոր-
ում է այն հանգամանքով, որ վերջին տարիներին ինքը «համարյա ոչինչ» չի տպագրել:
Այս հոդվածում Կարա-Դարվիշը հեզմում է «Երեք»-ի նեոֆուտուրիստական որոնումնե-
րը և Չարենցին, Վշտունուն, Աբովին անվանում իր «հոգևոր լակոտները» (տե՛ս ԿԱՍՏ,
1923, թիվ 10, 14 հունվարի, նաև՝ «Գրական վավերագրեր...» (այսուհետև՝ ԳՎ), էջ 132-
134):

բոլոր հայ երիտասարդ բանաստեղծների վրա»: Որպես ասածի հաստատում մատնացույց է անում Չարենցի վերջին «Պոեզոգուռնա» ժողովածուն՝ նկատելով. «... գտեք այնտեղ մի հատիկ բանաստեղծություն, որից իսկապես պրոլետարիատի դասակարգային գիտակցության հոտ բուրի: Նույնիսկ այն կտորներում, որտեղ Չարենցը կորցնելով հավասարակշռությունը արդեն **ոջիլն** է երգում կամ իր քթի ծայրին բուսած բարելոնյան աշտարակը – այդ դեպքում իսկ ամեն ինչ կա, բացի պրոլետարական պոեզիայի էլեմենտներից» (ԳՎ, 2020: 45): Երզնկյանը, գնահատելով հանդերձ Չարենցի բանաստեղծական խոսքի ներգործության ուժը, չի տեսնում դրանում պրոլետարիատին հարազատ ապրումներ:

Երզնկյանի մոտեցումներն անշուշտ կրում են կուսակցական գաղափարախոսության թանձր կնիքը՝ հասարակական-քաղաքական կյանքի վերլուծությունների հակաբուրժուական շեշտվածությամբ, ապագայապաշտության հանդեպ մարքս-լենինյան մերժողական վերաբերմունքի անդրադարձումով, բայց և այնպես դրանք ուշագրավ են պատմական իրողությունների խորքային ճանաչողությամբ, ինչպես նաև գրականության և ժամանակի կապի, գրական ազդեցությունների վերաբերյալ ճշգրիտ դիտարկումներով:

Ապագայապաշտության քննադատության այս ծիրում պետք է դիտարկել նաև Երզնկյանի անդրադարձը Չարենցի «Պոեզոգուռնա» գործին: Հ. Սամայան ծածկանունով այն տպագրվել է «Դարբնոց»-ի նույն այն համարում, որում տեղ է գտել նախորդ՝ «Նեո-ֆուտուրիզմ թե՛ պրոլետարական պոեզիա» հոդվածը (թվագրված է՝ «Թիֆլիս, 19 դեկտ. – 1922 թ.») (Երզնկյան, 1922: 65–67): Հոդվածը տպագրվել է նաև «Կարմիր աստղ»-ի 1923-ի հունվարի 7-ի համարում (թիվ 5):

Չարենցի ժողովածուն լույս է տեսել 1922-ին Մոսկվայում և խորհրդահայ մամուլում արժանացել իրարամերժ կարծիքների¹: Այս ժողովա-

¹ Այս ժողովածուի մասին դրական կարծիք է արտահայտել Տ. Հախումյանը «Եղիշե Չարենցը (Ընկերական բնույթագիր)», «Եղիշե Չարենցը–գուրնաչի Ալեքին («Պոեզոգուռնա»)» հոդվածներում (տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», այսուհետև՝ ԽՀ, 1922, թիվ 205, 10 սեպտեմբերի, ԳՎ, էջ 48–49, «Պայքար», այսուհետև՝ Պք, 1923, թիվ 1, էջ 13–15, ԳՎ, էջ 138–139): Ժողովածուի մասին տրամագծորեն հակառակ կարծիք են հայտնել Մակինցյանը, Վշտունին, Հայկունին: Մակինցյանը գտնում է, որ Չարենցը «զբաղված է տաղտկալի ինքնակրկնությամբ... և ֆութթր-իմաժենիստական ծամաճություններով...» (տե՛ս «Նեպի նվերները մեր պոեզիային», ԿԱՍտ, 1922, թիվ 280, 10 դեկտեմբերի, ԳՎ, էջ 83): «Պոեզոգուռնա»-ում ամեն ինչ կա,– գրում է Վշտունին, – սանտիմենտալիզմ, ինտիմիտուալիզմ, պեսսիմիզմ, ֆուտուրիզմ, վուլգարիզմ... բայց պրոլետարական պոեզիա՝ երբեք» (տե՛ս «Մուրճ», այսուհետև՝ Մրճ, 1923, թիվ 3, հունվար, էջ 23–24, ԳՎ, էջ 140–141): Հայկունին իր խմբագրած «Քուրա»-ում (այսուհետև՝ Քր) հեզնում է Չարենցին և նրան գնահատող քննադատներին, մասնավորապես Մուրխայանին (տե՛ս «Կարմրաթշիկ գուռ-

ծուն «Երեքի» դեկլարացիայի առաջադրույթների արտահայտությունն է թե՛ ձևի, թե՛ բանաստեղծական տեխնիկայի տեսանկյունից (բառ, պատկեր, կշռույթ և այլն): Վերլուծելով Չարենցի առանձին բանաստեղծություններ՝ «Տեսե՛լ եք...», «Աղջիկը», «Սրինգը», «Երևան», «Հասկանո՞ւմ եք...», Երզնկյանն այս ժողովածուն համարում է իրականությունից կտրված, անհատապաշտական ապրումների և ստեղծագործական վրիպած որոնումների արտահայտություն, որում, ըստ նրա, Չարենցը հեռացել է բանվոր դասակարգից, խզել կապը նրա հետ և կորցրել իր ճանապարհը: «Բանաստեղծությունների այս շարքը,- գրում է Երզնկյանը,- Չարենցի փառքին նոր դափնի չի ավելացնում... Ինդիվիդուալիստական բեկումը այս տեսրակի մեջ իրավամբ սպառնական չափեր է ընդունել Չարենցի համար... Չարենցի և մասսայի ճանապարհները շեղվել են, և նրանք իրար չեն հասկանում, կամ ավելի ճիշտ՝ Չարենցը այլևս չի հասկանում իր շրջապատը»: Շրջապատ ասելով՝ Երզնկյանը նկատի ունի «պրոլետարիատի գիտակից ու հեղափոխական շերտը» և ոչ թե այն «լուսպեն-պրոլետարիատը... դեկլասե եղած գաղթականությունը», որ բորբոքում է Չարենցի բանաստեղծական երևակայությունը: Պայքարող բանվոր դասակարգի փոխարեն՝ ամբոխ, կոլեկտիվի ապրումի փոխարեն՝ գերմարդու հավակնություններով օժտված անհատի «պեսիմիզմ և երազկոտություն», «ընկեր Լենինի կամ լորդ Քրրգոնի» փոխարեն՝ անգլիացի ուտոպիստ-սոցիալիստ Ռոբերտ Օուեն: Երզնկյանը պրոլետարական պոեզիայի համար անհարիր է համարում Չարենցի այս կողմնորոշումը և դիտարկում այն որպես ստեղծագործական ճգնաժամի արտահայտություն: «Մենք անկեղծ կերպով կցանկանայինք,- ամփոփում է նա,- որ նրա ներքին ճգնաժամը լուծվեր հոգուտ պրոլետարիատի, որովհետև Չարենցը հարկավոր ույժ է և մեզ ցավ կպատճառեր, եթե նա մեզ հետ չլիներ, եթե նա իսպառ դադարեր բանվոր դասակարգի երգիչ լինելուց» (ԳՎ, 2020: 47):

Երզնկյանի դիտարկումներում Չարենցի հանդեպ ակնհայտ գնահատողական վերաբերմունք կա: Նրա համար անհերքելի են Չարենցի տաղանդն ու ստեղծագործական ներուժը, նրա գրական առաջնորդությունն ու գերիշխող ազդեցությունը: Երզնկյանը մերժում է ապագայապաշտությունը՝ իբրև ոչ պրոլետարական գրական ուղղություն, և Չարենցի ապագայապաշտական դրսևորումների հանդեպ բացասական վերաբերմունքը պայմանավորված է հենց այդ ընդհանուր մոտեցումով: Ընդ որում, ապագայապաշտությունը և Չարենցի ապագայապաշտ դրսևորումները նրա

նաչին և բուրժ վանադատը» հոդվածը հանդեսի 1923-ի 1-ին համարում, էջ 12-13, տե՛ս նաև ԳՎ, էջ 160-161):

համար ոչ թե գրական-գեղարվեստական, այլ պատմահասարակական քննության առարկա են:

Ապագայապաշտության տեսական-գեղագիտական սկզբունքներին Երզնկյանն անդրադառնում է «Ֆուտուրիզմը՝ որպես գրական ռեակցիա» հոդվածում (Երզնկյան, 1923: 2): Նախ՝ նա քննադատում է ապագայապաշտների անհատապաշտական սևեռումները՝ դրսևորելով խնդրի համակողմանի իմացություն, ապա՝ լայն ընդգրկումով անդրադառնում գրական այս ուղղության հետևորդներին (Մայակովսկի, Կարա-Դարվիշ, Չարենց, Աբով, Վշտունի): Շատ սուր և ոչնչացնող է Երզնկյանի ծաղրը հատկապես «զավառաքաղաք Երևանից Մոսկվա ընկած սկսնակ պոետ» Աբովի և նրա «Դանակը բկին» գրքի (1923, Մոսկվա) հանդեպ¹: «Մայակովշչինայի մի գոհ ևս», - հեզնում է Երզնկյանը և մատնանշում Աբովի մոտ Մայակովսկու ծրագրային դրույթների պարզ ընդօրինակումներ՝ բառին, լեզվին, ռիթմին և ստեղծագործական այլ խնդիրներին վերաբերող: Անդրադառնում է նրա «շարադրական տետրիկին» «Դանակը բկին» գրքին՝ այն անվանելով անբովանդակ և անարժեք: «Ամոթխած-սանձարձակ սեմինարիստիկ», «Աստաֆյան փողոցի նովատոր», «Ֆուտուրիստիկ Աբով», «պոռոտախոս» և նման արտահայտությունները բացասական և հեզնական անթաքույց վերաբերմունքի արտահայտություններ են:

Պակաս ծաղրական չէ նաև Կարա-Դարվիշի հանդեպ վերաբերմունքը. «Երևի հիշում են շատերը,- համենայն դեպս հիշում է մեր մեծ ֆուտուրիստ Կարա-Դարվիշը,- որ երբ մի քանի ամիս առաջ ուզում էին վրացի ֆուտուրիստները առանձին պոմպով հրապարակ իջնել Առաջին Պետական Կոնսերվատորիայի դահլիճում, վրաց երիտասարդությունը, մեր կոմսոմոլիստների առաջնորդությամբ, հենց արմատում խեղդեց այդ փորձը: Առաջին ֆուտուրիստ հռետորը հազիվ էր բացել բերանը ֆուտուրիստական դեկլարացիան կարդալու, որ ամեն կողմից սկսեցին տեղալ նարկոմպրոդի փտած ձվաններ ամբիոնի վրա կուտակած պորտաբույծ ինտելիգենտների գլխին...

Մի երկու փտած ձու էլ դիպավ նույնիսկ մեր սիրելի Կարա-Դարվիշին, որ հազիվ փրկեց իր կաշին:

¹ Աբովի այս գրքույկը սուր քննադատության է ենթարկվել նաև Չարենցի կողմից (տե՛ս «Նորք», այսուհետև՝ Նք, 1923, գիրք N 2, հունվար-մարտ, էջ 239-242, ԳՎ, էջ 141-142): Այս ժողովածուի դեմ բացասական արձագանքներ են տպագրել նաև Վ. Վանդեկը (Վահան Տեր-Գրիգորյան) և Վշտունին (տե՛ս Քր, 1923, թիվ 1, մարտ, էջ 16, ԳՎ, էջ 161, Մրճ, 1923, թիվ 5, մայիս, էջ 37): Դարբին ստորագրությամբ զետեղած իր գրախոսականում Վշտունին հեզնանքով նկատում է. «Չարենցի «Պոեզոգուոնա»-ից և «Ռոմանս անսեր-ից հետո՝ ասիա ձեզ ֆուտուրիստական մի ուրիշ շառլատանություն»:

Այդպես էլ վերջ տրվեց այդ հակապրոլետարական գրական հրապարակային ոտնձգության»¹:

Երզնկյանի վերաբերմունքը, անշուշտ, պայմանավորված է ապագայապաշտության հանդեպ մարքսիստ քննադատների մերժողական մոտեցումով: Նրանց համար ընդունելի չէին անցյալի հանդեպ ապագայապաշտների արմատական հայտարարությունները, նրանց աղմկարարությունը, պետական քաղաքականության խոսափողը լինելու մեծագույն հավաստիացումները: Երզնկյանը ապագայապաշտությունը դիտում է որպես միջազգային ռեակցիոն, էսակենտրոնություն, որը գրականության, մասնավորապես պոեզիայի ճգնաժամի արտահայտություն է և, չնայած իր հեղափոխական արտաքին դրսևորումներին, ընդհանուր ոչինչ չունի պրոլետարական կոլեկտիվիզմի, պրոլետարիատի գաղափարախոսության և պրոլետարական մշակույթի հետ: «Պետք է օգնել օր առաջ վտարելու (изжить) մայակովչինան», - հայտարարում է նա՝ համարելով այն սպառնալիք խորհրդային աշխատավորության համար: «Հղիացած

¹ Երզնկյանի ծաղրական վերաբերմունքին Կարա-Դարվիշն արձագանքում է «Մարտակոչ»-ի խմբագրությանն ուղղած նամակով (տե՛ս 1923, թիվ 105, 30 հունիսի): Նա իր զարմանքն է արտահայտում այն փաստի կապակցությամբ, որ, ունենալով հին արվեստի հանդեպ մերժողական վերաբերմունք և լինելով նոր օրերի գեղարվեստի մարտական շարքերում, ապագայապաշտները ենթարկվում են մարքսիստ քննադատների հարձակումներին: «Հիշենք դեռ՝ նախքան պատերազմը հին աշխարհի, հին գեղարվեստի իդեոլոգիաների հարձակումները մեր դեմ, - դժգոհում է նա: - Սակայն զարմանալին ու միանգամայն ապշելու չափ անհասկանալին այն է, երբ այդ արշավանքին իրենց ձայներն են միացնում նրանք, որոնք կոչված են այսօրվան օրերի գեղարվեստի մարտիկների շարքը կանգնելու և մեզ հետ միասին գրոհ տալու հին աշխարհի հոգևոր արժեքների-գեղարվեստի դեմ:

... Մեր գործը դեռ վաղվան օրվան մեջն է, իսկ այսօր մենք կոչվում ենք ոչ միայն ամեն մի ռեակցիայի դեմ գեղարվեստի մեջ, այլև մեր դեմքին ռեակցիոնների դիմակ կապելու ամեն մի փորձի դեմ» (ԳՎ, էջ 247):

Ֆուտուրիզմի պաշտպանությամբ Կարա-Դարվիշը հանդես է եկել նաև 1923-ի նոյեմբերի 15-ին Հայարտան լեփ-լեցուն դահլիճում տեղի ունեցած գրական դատի ժամանակ: Նյութը՝ «Ֆուտուրիզմը և նրա անդրադարձումը Կարա-Դարվիշի ստեղծագործության մեջ»: Հիմնական գեկուցողը եղել է Արշավիր Մելիքյանը, հակադեկուցողը՝ Կարա-Դարվիշը, դատավորները՝ «բանվորության գիտակից գրական ընկերներից» բանվոր Խեչոն, Գարագաշը, Բ. Մկրտումյանը, Մն. Գուլազյանը, Մարտիրոսը: Նախագահել է Ս. Երզնկյանը:

Դատարանի վճիռը, ըստ էության, հնչել է որպես ֆուտուրիզմի և նրա հետևորդ Կարա-Դարվիշի մահախոսական. «Ֆուտուրիզմը միջազգային գրական հետադիմական, դատապարտված հոսանք է, ինչպես դատապարտված է նրան սնուցած բուրժուական իրավակարգը», «Կարա-Դարվիշը՝ հակառակ իր տասնամյա ֆուտուրիստական գործունեության, նույնիսկ իր ռուս հեղինակավոր ֆուտուրիստ ընկերների օգնությամբ չի կարողացել մեզնում ստեղծել դպրոց...» (տե՛ս «Ֆուտուրիզմի շուրջը», Մտկչ, 1923, թիվ 222, 18 նոյեմբերի, նաև՝ ԳՎ, էջ 286):

կապիտալիզմի, պորտաբույծ ու տիրող հասարակական խավի «ստեղծագործական» ժամանցի արդյունք» այս ուղղությունը օտար և խորթ է «զերազանցապես աշխատասեր գյուղացիական Հայաստանին, որի ժողովուրդը մատնեղծ է փորում հողը, երբ նրան պակասում է բահը: Հայաստանում պորտաբույծ լինելու ո՛չ ժամանակ և ոչ էլ ցանկություն կա», - սա է Երզնկյանի մոտեցումը: «Ֆուտուրիզմը Հայաստանում **ինտելիգենտական-սեմինարիստական** մարզանք էր, որի ոտքերը փայտից էին, հիմքը խախուտ»:

Ապագայապաշտության մասին Երզնկյանի առանձին դիտարկումներ, որոնք վերաբերում են գրական այս ուղղության ձևավորման և զարգացման պայմաններին, ինչպես նաև հայ իրականության մեջ դրա արհեստական և անտաղանդ ներմուծումներին, հեռու չեն ճշմարտությունից, սակայն նրա մոտեցումներում այժք է զարնում կուսակցական գործչի անհանդուրժողականությունն այն ամենի հանդեպ, ինչ հակասում է դասակարգային պահանջին և քաղաքական պայքարին: Գեղարվեստի պահանջը ստորադասվում է խորհրդային գաղափարախոսությանն ու մարքսիստական աշխարհայացքին:

Այս հոդվածում Երզնկյանը Չարենցին անդրադառնում է ի շարս մյուս հայ ապագայապաշտների (Կարա-Դարվիշ, Աբով, Վշտունի)՝ մասնավորապես նկատելով. «Ձուր թող չփորձեն – և չենք կարծում թե այսուհետև այլևս փորձեն – մեր տնաբույս ֆուտուրիստները, որոնք ուզում են և՛ պրոլետարական երգչի դափնիներ քաղել և որոնց մի քանի խմբավորումներ ճաշակեցինք մենք այս մի տարվա ընթացքում (Չարենց-Աբով-Վշտունի, հետո Չարենց-Հախումյան-Հալաբյան) – թե ա՛յլ է եվրոպական ֆուտուրիզմը, որի վերածնությունը ռեակցիոն երևույթ է, և որի հետ **ռուսական ֆուտուրիզմը** ոչ մի կապ չունի»: Այս առիթով նա իր անհամաձայնությունն է արտահայտում նաև «Ռուսական պոեզիայի երեկը, այսօրն ու վաղը» հոդվածում Բրյուսովի արտահայտած այն պնդմանը, թե ապագայապաշտությունը ռուսական պոեզիայի ներկան է, իսկ պրոլետարական պոեզիան, որ ստեղծագործական որոնումների մեջ է, միտված է ապագային (Բրյուսով, 1923, թիվ 6-7: 15-19) (Բրյուսով, 1923, թիվ 8: 20-25):

Բրյուսովի այս հոդվածի առիթով էլ Երզնկյանը տողատակում այսպիսի դիտարկում է անում. «Շատ ավելի շահավետ կլիներ Երևանի երիտասարդության համար, եթե «Պայքար»-ի N 5-ում տրվեր ուղղակի Բրյուսովի հոդվածը **սիմվոլիզմի**, ֆուտուրիզմի և պրոլետարական պոեզիայի մասին, քան Ե. Չարենցի այդ հոդվածի պոլեմիքական շաղախով ծաղկա-

քաղը»: Երզնկյանը նկատի ունի Չարենցի «Արդի ռուսական պոեզիան» դասախոսությունը¹ (Չարենց, 1923, թիվ 5: 90–96):

Երզնկյանի այս դիտարկմանը և հոդվածում տեղ գտած «փաստացի անճշտություններին» Չարենցը կետ առ կետ անդրադառնում է «Մարտակոչ»-ին ուղղած իր նամակում (Չարենց, 1923, թիվ 103: 2):

Նախ՝ նա «միանգամայն» անհիմն է համարում Երզնկյանի այնպիսի դիտարկումները, թե իր հոդվածը Բրյուսովի հոդվածի «ծաղկաքաղն» է: «...Բավական է գոնե մի անգամ կարդալ այդ երկու հոդվածները,- գրում է Չարենցը,- որպեսզի հասկանալի դառնա, որ դրանցում չկա և ո՛չ մի նմանություն» (տե՛ս ԳՎ, 2020: 245):

«Արդի ռուսական պոեզիան» դասախոսությունը Չարենցը կարդացել է 1923 թվականի ապրիլի 10-ին Երևանի համալսարանի մարքսիստական խմբակի նախաձեռնությամբ (նույն այս թեմայով նա դասախոսել է նաև ուսուցիչների համար (տե՛ս «Չարենցի դասախոսությունը», 1923: 3):

Բրյուսովի հոդվածը տպագրվել է «Печать и революция» հանդեսի 1922-ի 7-րդ համարում (Բրյուսով, 1922: 38–68): «Պայքար»-ում զետեղվածը ոչ ամբողջական և ոչ հաջող թարգմանությունն է (թարգմ.՝ Արշ. Տեր-Շովինանյան): Իր հոդվածում Բրյուսովը քննության է ենթարկում 1917–1922 թթ. ռուսական պոեզիայի գրական երեք ուղղություններ՝ խորհրդայնաշտություն, ապագայապաշտություն և պրոլետարական պոեզիա: Գնահատելով հանդերձ առաջինի դերը ռուս գրականության պատմական զարգացման ընթացքում՝ Բրյուսովն այն համարում է ռուսական պոեզիայի անցյալը, քանի որ այդ ուղղության հետևորդները հետհեղափոխական շրջանում չկարողացան արձագանքել պոեզիայի թարմացման գեղարվեստական պահանջներին: Ռուսական պոեզիայի ներկան, ըստ Բրյուսովի, ապագայապաշտությունն է՝ նոր բովանդակության, նոր լեզվի և նոր արտահայտչաձևերի բանաստեղծական որոնումներով: Իսկ պրոլետարական պոեզիան, նրա կարծիքով, ռուսական պոեզիայի «վաղն» է, որովհետև գտնվում է կազմակերպչական փուլում, և պրոլետպոետներն էլ պետք է փորձեն մշակել բանարվեստի նոր միջոցներ ու ձևեր:

¹ Հետաքրքիր է այս առիթով Սուրխայանի արձագանքը, որը միանգամայն հակադիր է Երզնկյանի տեսակետին: Պք-ի 1923-ի 4-րդ և 5-րդ համարների մասին իր գրախոսականում, անդրադառնալով Չարենցի դասախոսությանը, նա նկատում է. «Գրական լուրջ պատրաստություն է ցուցադրում Չարենցը: Նկատելի է, որ ունեցած բնատուր շնորհքով մեծամտաբար չէ սահմանափակվում Չարենցը. հատուկ աշխատանք է գործ դնում իր վրա, ուսումնասիրում, քննում, քննադատում և ապա յուրացնում իրեն հարկավորը: Դա գրողի ամենամեծ արժանիքներից մեկն է» (տե՛ս Մտկչ, 1923, թիվ 60, 9 մայիսի, նաև՝ ԳՎ, էջ 186):

Չարենցի դասախոսությունը նույնպես կառուցվում է Բրյուսովի հող-վածի օրինակով՝ ընդգրկելով գրականության երեկը, այսօրն ու վաղը: Նույնն է նաև մոտեցումը. խորհրդապաշտությունը դիտարկվում է որպես երեկվա, ապագապաշտությունը՝ որպես ներկայի, պրոլետպոեզիան՝ որպես վաղվա գրականություն: Չարենցն առաջինը համարում է սոցիալական հենարանը կորցրած «մեռած մի ուղղություն», որի «բոլոր տրամադրությունների հայացնողն ու պատկերողը մեզանում Տերյանն էր, նրանց, այդ ռուս սիմվոլիստների արնակից եղբայրը» (ԳՎ, 2020: 256): Ապագապաշտությանը և պրոլետպոեզիային մանրամասնորեն չի անդրադարձնում՝ խոստանալով դա անել հաջորդիվ (մտադրությունը իրականություն չի դարձել), սակայն ապագապաշտության կապակցությամբ ընդհանուր դիտարկումներ, այնուամենայնիվ, Չարենցն արել է՝ նկատելով, որ այն «հասարակական նոր ֆորմացիայի» և գեղարվեստական նոր մտածողության ծնունդ գրական արդիական ուղղություն է, հետևաբար «...խոսել արդի ռուսական պոեզիայի մասին – նշանակում է խոսել գերազանցորեն գրական այն ուղղության մասին, որի անունն է **ռուսական ֆուտուրիզմ**»: Չարենցի հայացքը միտված է ապագային, և նրա գեղարվեստական ընկալումները համահունչ են աշխարհում, մասնավորապես Ռուսաստանում ընթացող ընդհանուր գրական տեղաշարժերին:

Բրյուսովի հայացքների հետ Չարենցի մոտեցումների համընկնումն առավելապես աշխարհայացքի, գեղարվեստական ընկալումների և ստեղծագործական կողմնորոշման ընդհանրության դրսևորում է: Երկուսի համար էլ ելակետայինն ու որոշիչը հեղափոխական իրականությամբ պայմանավորված գեղարվեստական նոր մտածողության պահանջն է՝ բովանդակության, պատկերման ձևերի և եղանակների, լեզվի և ռիթմի ստեղծագործական նոր դրսևորումներով: Չարենցը խորապես տիրապետում է այն նյութին, որ քննության է ենթարկում, ավելին՝ նա այդ ամենի ականատեսն ու ականջալուրն է եղել, երբ 1922-ի հոկտեմբերից Մոսկվայում էր և որպես ունկնդիր ուսանում էր Բրյուսովի անվան բարձրագույն գրական-գեղարվեստական ինստիտուտում, մասնակցում ռուսական մշակութային խառնարանի տարբեր խմբավորումների (իր խոսքով՝ «իզմերի» և «նեոիզմերի») գրական երեկոների: Չարենցը ներկայացրել է միանգամայն ինքնուրույն վերլուծություն, և ճիշտ է նրա այն պնդումը, որ իր դիտարկումների հիմքում սոցիոլոգիական մոտեցումն է, քննության ենթակա խնդրի սոցիալական բազայի ու բովանդակության մատնանշումը, մինչդեռ Բրյուսովը նյութը վերլուծում է իր գեղագիտական ընկալումների անդրադարձով, «զտարյուն **Ֆորմալիստ**»-ի դիրքերից, ինչը հողվածի առաջաբանում հաստատում է նաև հենց ինքը՝ հեղինակը: Չարենցը հեր-

քում է նաև Երզնկյանի այն պնդումը, թե իբր «Բրյուսովն է արել այն հայտարարությունը, թե ռուսական ֆուտուրիզմը ոչ մի առնչություն չունի իտալականին»՝ հիշեցնելով, որ առաջին անգամ այդ միտքը Լուինաչարսկին է շրջանառել Լերսի «Ռուսական գրական ֆուտուրիզմի հասարակական իմաստը (XX դարի ռուս գրականության նեոնարտոդինիկականությունը)» գրքուկի առաջաբանում (Շապիրշտեյն-Լերս, 1922: 7-9): Դրանում նա համաձայնում է Լերսի այն մտքին, որ արևմտաեվրոպականից ազդակներ ստացած ռուսական ապագայապաշտությունը ձևավորվել, զարգացել է հասարակական-տնտեսական առանձնահատուկ միջավայրում և ունեցել գեղարվեստական ինքնահատուկ արտահայտություն՝ որպես նեոնարտոդինիկության գեղարվեստական դրսևորում:

Չարենցի հաջորդ պարզաբանումները Երզնկյանի մատնանշած Չարենց-Աբով-Վշտունի, ապա՝ Չարենց-Հախումյան-Հալաբյան գրական համագործակցության առիթով են: Առաջինի հիշատակումը վերաբերում է Աբովի և Վշտունու հետ «Երեք»-ի գրական խմբակի ստեղծման նախաձեռնությանը, որն ունեցել է՝ կարճատև (հունիս-սեպտեմբեր), սակայն բուռն ու արգասավոր ընթացք՝ առիթ տալով ծավալելու տարաբնույթ քննարկումներ հայ գրականության անցած և անցնելիք ճանապարհի մասին, ինչպես նաև նպաստելով գրական նոր շարժման, գեղարվեստական նոր մտածողության ձևավորմանն ու զարգացմանը: Այս կապը, բնականաբար, Չարենցը չի հերքում:

Հալաբյանին վերաբերող կապի առնչությամբ նկատում է, որ իսկապես նրա հետ մտահղացել է «Ավանգարդ» անունով ֆուտուրոկոնստրուկտիվիստական ամսագիր հրատարակել², սակայն ձախողվել է՝ «միջոցներ ու համախոհ աշխատակիցներ չունենալու պատճառով»:

¹ Չարենցը միաժամանակ նկատում է, որ Լերսի առաջաբանից առաջ Լուինաչարսկին ապագայապաշտության մասին «հակառակ կարծիքներ» է արտահայտել՝ հավանաբար նկատի ունենալով նրա «Футуристы» («Киевская мысль», 1913, թիվ 135, 17 մայիսի), «Ложка противоядия» («Искусство коммуны», 1918, թիվ 4, 29 դեկտեմբերի) հոդվածները, որոնցում այս ուղղության հանդեպ վերաբերմունքը գնահատողական չէ: Խնդրին Լուինաչարսկին անդրադարձել է նաև Օստրովսկու ծննդյան 100-ամյակի առթիվ գրած «Ալեքսանդր Նիկոլանիչ Օստրովսկու մասին և նրա առիթով» հոդվածում (Известия ЦИИ СССР и ВЦИК, 1923, թիվ 78, 79, 11, 12 ապրիլի, նաև՝ Մտկչ, 1923, թիվ 44): Վերաբերմունքը, հատկապես երկրորդում, զգուշավոր է. նա ֆուտուրիզմը համարում է հեղափոխությանը մոտ կանգնած և նրան աջակցող գրական ուղղություն, բայց և անընդունելի է համարում անցյալի հանդեպ այս նորարարների բացարձակ մերժողական վերաբերմունքը, ինչպես նաև իշխանության խոսափող ներկայանալու նրանց անթաքույց հավակնությունները:

² Այս մասին հաղորդում է նաև «Խորհրդային Հայաստան» թերթը 1923-ի փետրվարի 4-ի համարում (թիվ 25, էջ 3). «Եղիշե Չարենցի և Կարո Հալաբյանի խմբագրությամբ ամսիս վերջին լույս կտեսնի «Ավանգարդ» հանդեսը, նվիրված ժամանակակից գրականությանը

Չարենցի առարկությունը վերաբերում է Հախումյանի հետ գրական խմբակ ունենալու Երզնկյանի հայտարարությանը, ինչի կապակցությամբ մասնավորապես նկատում է. «Իսկ ինչ վերաբերում է նրան, որ Տիգրան Հախումյանը դասախոսություն է կարդացել իմ մասին և գրել է «Խ. Հ.»-ում ու «Պայքարում» – սրա համար էլ պատասխանատու է ինքը Հախումյանը և վերոհիշյալ թերթերի խմբագրությունը. ես չեմ կարող փակել Հախումյանի բերանը, որ իմ մասին լավ կամ վատ չգրե կամ չխոսե:

Թող չկարծվի սակայն, որ ես այստեղ ուզում եմ իմ վրայից քերել Տիգրան Հախումյանի հետ «գինակից» լինելու անպատվությունը. բնավ երբեք: Ես **փաստն** եմ միայն արձանագրում, ուրիշ ոչինչ: **Տիգրան Հախումյանը հեռու է իմ պաշտպանած գրական տեսակետներից**»:

Չարենցի հիշատակած դասախոսությունը Հախումյանը կարդացել է 1923-ի փետրվարի 19-ին Երևանի կենտրոնական բանվորական ակումբի շենքում (բանախոսությանը հաջորդած քննարկումը շարունակվել է Տրոցկու անվան թատրոնի շենքում): Դրանում բանախոսը, քննելով Չարենցի ստեղծագործական ուղին, «Պոեզոգուոնա»-ն և «Ռոմանս անսեր»-ը հոգեբանական առումով շրջադարձային է համարում նրա պոեզիայում՝ եզրափակելով. «...Չարենցի պես մի խոշոր և բազմակողմանի տաղանդ երբեք չի կարող չզգալ ժամանակների հզոր շունչն ու թափը և չտալ մեզ այնպիսի գործեր, որոնք ավելի ևս հեղափոխական ոգի և գեղարվեստական արժանիքներ ունենան, քան այն բոլորը, ինչ նա տվել է մեր պոեզիային մինչև այսօր»¹ (Հախումյան [Ունկնդիր], 1923: 4):

և արվեստին (թատրոն, երաժշտություն, նկարչություն, քանդակ, ճարտար., սինեմա և այլն)...»:

¹ Այս մոտեցումն ակնհայտորեն հակասում էր պրոլետգրողների միության տեսակետին: Դեռ 1922-ի փետրվարի 22-ին՝ պրոլետգրողների միության 6-րդ նիստում, բանաձև էր ընդունվել Չարենցի «Ռոմանս անսեր»-ի դեմ՝ որպես անարժեք, «պրոլետարիատի համար միանգամայն խորթ և վնասակար մի գործ»: Մեկ տարի անց՝ արդեն Հախումյանի դասախոսության ժամանակ, հերթական առիթն է ներկայանում հարձակումներ գործելու Չարենցի դեմ՝ հայտարարելով, թե նրա գործերում չկա «ոչ մի հեղափոխական կամ պրոլետարական ոգի» (տե՛ս «Հայ ֆուտուրիստների դասախոսություն» հաղորդումը, Մրճ, 1923, թիվ 4, ապրիլ, էջ 34): Ավելին՝ Վշտունին և Ա. Տեր-Հովնանյանը պնդում են, թե Չարենցի «Ամենապոեմը» Մայակովսկու «15000000»-ի պատճենն է: Չարենցի սպառնալից պատասխանը չի ուշանում. «...Ես առաջարկում եմ այդ ասոցիացիայի գործադիր մարմնին երկու օրվա ընթացքում հետ վերցնել այդ բացարձակ զրպարտությունը, այլապես ես գործը կհանձնեմ ժողովրդական դատարանին, որպես զրպարտության ենթարկված, որովհետև հարկավոր է գոնե մի անգամ պարզապես կարդալ վերոհիշյալ երկերը, որպեսզի հասկացվի, որ նրանցում **չկա և ո՛չ մի նմանություն**» (տե՛ս ԽՀ, 1923, թիվ 38, 23 փետրվարի): Կրթերը հանդարտվում են Չարենցին ուղղված պրոլետգրողների միության գործադիր մարմնի մեղմացուցիչ պատասխանով (տե՛ս ԽՀ, 1923, թիվ 39, 25 փետրվարի):

Երզնկյանն անպատասխան չի թողնում «Մարտակոչ»-ի խմբագրությանն ուղղած Չարենցի նամակը և նույն համարում գետեղում է նաև իր «Մեր պատասխանը»:

Նախ՝ նա իրավացիորեն հերքում է անձնական անբարյացակամության որևէ դրսևորում Չարենցի հանդեպ և հայտարարում. «Չենք կարծում, թե այստեղ, Թիֆլիսում և մասնավորապես «Մարտակոչ»-ում կարելի լինի մազաչափ անգամ հող գտնել գավառական մթնոլորտին հատուկ գրական բարքերի: Անձնական և ո՛չ մի խճրճանքի և ոչ մի ճղճիմ հաշիվների մենք պատիվ չենք համարի մասնակից անելումեր գրիչը» (ԳՎ, 2020: 245): Ապա հանգամանորեն անդրադառնում է Չարենցի նկատառումներին:

Երզնկյանը մեկ անգամ ևս համոզված պնդում է, որ Չարենցի հողվածը «ծաղկաքաղ» է Բրյուսովից՝ ապագայապաշտության հանդեպ նույն մոտեցումով և նույն եզրակացությամբ: Երզնկյանի պնդումը միանգամայն անհամոզիչ է, քանի որ նույն այդ տրամաբանությամբ իր վերլուծությունները նույնպես կարելի է դիտարկել որպես «ծաղկաքաղ» Լերսից և Լունաչարսկուց, որոնք դեռ իրենից առաջ ապագայապաշտությունը համարել են «գրական **ռեակցիոն** շարժում, որի հետ «մինդալնիչատ» չպետք է անել» (նույնը ասում է Երզնկյանը. «Պետք է օգնել օր առաջ վտարելու (изжить) մայակովչինան»):

Անհիմն է նաև Երզնկյանի այն դիտողությունը, թե, չնայած ապագայապաշտության հանդեպ Լերսի բացասական վերաբերմունքին, «Չարենցը այնպիսի ձևով է նրան **ապպելացիայի** դիմում, որ անձանոթ ընթերցողը կարող է կարծել, թե Չարենցի հետն են թե՛ Լերսը և թե՛ նույնիսկ Լերսին ընթերցողների ուշադրության հանձնարարող ընկ. Լունաչարսկին» (ԳՎ, 2020: 246): Չարենցը Լերսին և Լունաչարսկուն հիշատակում է՝ վկայակոչելու համար Բրյուսովից առաջ արտահայտած նրանց տեսակետն այն մասին, որ ռուսական ֆուտուրիզմը արևմտաեվրոպականից (Չարենցի մոտ՝ իտալականից) տարբեր գրական հոսանք է թե՛ իր հասարակական բովանդակությամբ, թե՛ «տնտեսական-հասարակական ուրույն միջավայրով»: Եվ սա ամեննին էլ Երզնկյանի մատնանշած «ապպելացիայի» դրսևորում չէ, այլ գրապատմական փաստի արձանագրում:

Չարենցի՝ Տիգրան Հախումյանի հետ խմբակ ունենալու հայտարարության կապակցությամբ Երզնկյանն ընդունում է վրիպումը, բայց և հեզնում. «Չարենցը հայտարարում է, թե ինքը ոչ մի գրական «խմբակ» չի ունեցել Տիգրան Հախումյանի հետ: Շատ սիրով արձանագրում ենք այդ ուղղումը, մանավանդ որ իմաստուն առաձն ասում է՝ «Ասա՛ ով է ընկերդ և ես ասեմ, թե ով ես դու»» (ԳՎ, 2020: 247): Ապա կառչելով Չարենցի մյուս հայտարարությունից, թե «Թո՛ղ չկարծվի սակայն, որ ես այստեղ ուզում

եմ վրայիցս քերել Տիգրան Հախումյանի հետ «զինակից» լինելու անպատվությունը, բնավ երբեք»՝ վստահ եզրափակում է. «Այս ասպետական հայտարարումը գալիս է հաստատելու, որ մենք այնքան էլ հեռու չենք եղել ճշմարտությունից:

Ուրեմն «խմբակ» ոչ, «զինակցությունը» - անպատվություն չէ...

Նյունասների խնդիր է» (ԳՎ, 2020: 247):

Երզնկյանն ակնհայտորեն հեզնում է երկուսին էլ՝ ակնարկելով 1922-ի հունիսյան թեժ բանավեճից հետո նրանց միջև հարաբերությունների անսպասելի դրական փոփոխությունը: Խոսքը վերաբերում է «Երեք»-ի դեկլարացիայի և «Ի՞նչ պետք է լինի արդի հայ բանաստեղծությունը...» հոդվածաշարի առիթով «Խորհրդային Հայաստան»-ում գետեղված Հախումյանի՝ «Ի պաշտպանություն «չորրորդ աստիճանի հոստենտոտի»...» քննադատական հոդվածին (Հախումյան, 1922: 1), ապա՝ Չարենցի՝ «Ապադասակարգային ինտելիգենտը» և դեկլարացիան...» վերտառությամբ սուր պատասխանին (Չարենց, 1922: 2): Վերը նշված «փոխհրաձգությունից» երեք ամիս չանցած՝ «Երեքի» դեկլարացիան մերժող Հախումյանը «Եղիշե Չարենցը...» անդրադարձում ընդունում, գնահատում և անգամ ուղենշային է համարում նույն այդ դեկլարացիայի գեղարվեստական ծնունդ «Պոեզոգոունա»-ն՝ նկատելով, որ դրանում «... Չարենցը գտնում է իրան և իր իսկական ու հարազատ բնաշխարհը» (Հախումյան, 1922: 6):

Չարենցն էլ «սիրելի Տիգրան Շահիրին» ուղղած 1922-ի հոկտեմբերի 1-ի նամակում գոհունակություն է հայտնում հոդվածի «յուրաքանչյուր տողից» փչող «բարի» տրամադրության համար (Չարենց, 1967: 390):

Դրական վերաբերմունքը շարունակվում է նաև «Պայքար»-ում գետեղված Հախումյանի հաջորդ՝ «Եղիշե Չարենցը – գուրնաչի Ալեքին...» հոդվածում, որում նա «Պոեզոգոունա»-ն համարում է Չարենցի «նորանոր նվաճումների գրավականը» (Հախումյան, 1923: 14):

Երզնկյանի գրաքննադատական հետաքրքրությունների շրջանակում էին նաև խորհրդային, մասնավորապես խորհրդահայ թատրոնի խնդիրները, որոնք վերաբերում էին խաղացանկին, նոր բովանդակությանը, բեմադրական նոր մոտեցումներին և դերասանական խաղին¹: Այս համապատկերում նրա աչքից չէր կարող վրիպել 1923-ի հուլիսին Թիֆլիսում լույս տեսած Չարենցի «Կապկազ» թամաշան: Իր սեղմ վերլուծականում,

¹ Այդ թեմային են նվիրված Երզնկյանի «Մեր թատրոնական ռեպերտուարի մասին», «Թատրոնական խնդիրների շուրջը...», «Բանվոր դասակարգի պահանջները մեր թատրոնից...», «Թատրոնական խնդիրներ», «Ռուսահայ թատրոնի տրադիցիան...», «Համլետ», «Արշին Մալ-պան», ռեժիսյուրա» հոդվածները (տե՛ս «Գրական ֆրոնտում», 1927, էջ 39–47, 78–91, 92–97, 141–145, 169–174, 184–190):

ճիշտ գնահատելով Չարենցի տաղանդն ու պիեսի ժանրային առանձնահատկությունը, հայտարարում է. «Եղիշե Չարենցի «Կապկազը» հիմք է դնում մեր նոր թատրոնի նոր ռեպերտուարի» («Գրական ֆրոնտում», 1927: 76): Ուշագրավ է այն փաստը, որ Երզնկյանը նախագահել է նաև Չարենցի «Կապկազ»-ին նվիրված գրական դատը, որ տեղի է ունեցել հոկտեմբերի 20-ին Երևանի բանվորական ակումբի դահլիճում: Դատավորները եղել են Ս. Վարդանյանը, Ն. Գյուլիքնիսյանը, մեղադրողը՝ Ա. Խոնդկարյանը, պաշտպանը՝ Տ. Հախումյանը: Խոնդկարյանը բացասական կարծիք է ներկայացրել Չարենցի գործի մասին՝ գտնելով, որ այն նորություն չէ ո՛չ Չարենցի, ո՛չ հայ գրականության ընթացքում, մինչդեռ Հախումյանը հակառակն է պնդել՝ նշելով, որ գեղարվեստական արժեքի տեսանկյունից «...«Կապկազը» մի նոր նվաճում է մեր գրականության միջավայրում իր չափերով, ռիթմով, հատու լեզվով, պատկերներով և դինամիզմով» (ԳՎ, 2020: 283): Ավելի քան հակասական է դատավճիռը. մի կողմից՝ «Լիակատար կերպով չտիրապետելով իր նյութին, Չարենցը «Կապկազը»-ում չի գտնում և այդ նյութի մշակման (արտահայտելու) համապատասխան ձևը և զոհ դառնալով ֆուտուրիստական դրամատուրգիայի մոտեցումներին և պրիումներին, դիմում է հասարակացումների, ընկնելով ծամածռությունների մեջ», մյուս կողմից՝ «Այդպես լինելով հանդերձ, տաղանդավոր Եղիշե Չարենցի «Կապկազը» տալիս է հեղինակի գեղարվեստագետլինելու մի շարք գրավականներ»: Այդ շարքում մատնանշվում են հաջող տիպերը, պատմական կյանքի իրական պատկերները, ասոնանսների արվեստը, պատկերավոր լեզուն, «բազմերանգ» ռիթմը, տրամադրության խրոխտ, մարտական շեշտերը: Հնարավոր է՝ դատավճիռի դրական-գնահատողական այս շեշտադրումները պայմանավորված են Երզնկյանի նախագահությամբ:

Երզնկյանի հաջորդ անդրադարձը «Մոսկվայի գրական հովերից («Standard» N 1 և «Զարկ» N 1)» հոդվածն է, որ տեղ է գտել «Մարտակոչ»-ի 1924-ի հուլիսի 19-ի համարում (թիվ 163, էջ 2-3):

«Standard»-ի առաջին և միակ համարը տպագրվել է 1924-ի մայիսին Մոսկվայում: Մյասնիկյանի բացասական արձագանքից հետո հանդեսի հրատարակությունը դադարեցվել է¹: Չարենցն այն հրատարակել է ճար-

¹ Այդ մասին Մ. Մազմանյանի հուշերում կարդում ենք. «Չարենցը «Ստանդարտի» մի օրինակը տվել էր Ալեքսանդր Մյասնիկյանին, որ այդ օրերին գտնվում էր Մոսկվայում: Մյասնիկյանը կարդացել էր ու մի լավ քննադատել մեր ամսագիրը իր անընդունելի գաղափարների համար և խորհուրդ էր տվել ոչնչացնել բոլոր օրինակները:

Չարենցը տխուր վերադարձավ ու հայտնեց մեր անելիքների մասին: Հենց նույն երեկոյան, հուլիսի 1-ին, վառեցինք մեր հանրակացարանի խոհանոցի մեծ պլիտան ու կրակին տվինք այնքան սիրով գլուխ բերած մեր «Ստանդարտը»:

տարապետներ Կարո Հալաբյանի և Միքայել Մազմանյանի հետ միասին: Նպատակը «վինեգրետային» («Նորք», «Պայքար», «Վերելք») և «պրոլետնիստական» («Մուրճ», «Դարբնոց») պարբերականներից տարբերվող, «ամբողջովին գրականությանը և արվեստին նվիրված» և «այդ ասպարեզում դասակարգային-իդեոլոգիական հետևողական, անշեղ գիծ տանող», ինչպես նաև «այդ իդեոլոգիային համապատասխան ֆորմայի մշակումով» զբաղվող պարբերական ստեղծելն էր: Ամսագիրը, ըստ էության, շարունակում և զարգացնում էր «Երեքի» դեկլարացիայի տեսական պահանջները՝ նախընտրելով գրականության և արվեստի «բացառապես ներգործող տեսակները» և կարևորելով դրանց «ուսիլիտար, գործնական նշանակությունը»: Ըստ այդմ՝ գրականության և թատրոնի ասպարեզում գնահատվում էին այնպիսի ժանրեր, ինչպիսիք էին ազիտկան, սատիր-ազիտկան, հերոսական ազիտ-դրաման, քաղաքական բուֆոնադը, նկարչության մեջ՝ պլակատը, կարիկատուրան, իլյուստրացիան, շարժը, ճարտարապետության մեջ՝ ժամանակակից ինժեներական տեխնիկայի լուծումներով ձևերը: Աշխատանքի կոնստրուկտիվիստական մեթոդը, ըստ նրանց, ապահովում էր պարզություն և ուսիլիտար նպատակահարմարություն: «Արվեստը արվեստի համար» սկզբունքին նրանք հակադրում էին տեսականում՝ «ֆորմալ և սոցիոլոգիական մոտեցում», գործնականում՝ «սոցիալական ակտուալ թեմա+դասակարգային անխառն իդեոլոգիա+արվեստի տվյալ ճյուղի ֆորմալ նվաճումի վերջին խոսքը»: Ամսագիրը «Երեքի» դեկլարացիայի «իդեոլոգիական և ձևական դետալիզացիան» էր:

Երզնկյանի վերաբերմունքը նույնքան մերժողական է, որքան «Երեքի» դեկլարացիայի անդրադարձում: «Ուսանողական տարին վերջացավ Մոսկվայում: Մեր երիտասարդությունը դառնում է Խորհրդային Հայաստան: Բայց չի դառնում ձեռնունայն,- հեզնում է նա: Ինչպես անցյալներում – 1922 և 1923 թթ. – նա այս 24 թ. էլ – մանավանդ որ նահանջ տարի է – փորձում է միանգամից երկու թևերից ուժեղացնել նայիրյան դաշտերի տոթի մեջ պապակվող գրական-գեղարվեստական կյանքը»: «Երկու թևեր» ասելով՝ նկատի ուներ «Standard»-ը՝ մի կողմից, և «Զարկ»-ը՝ մյուս կողմից: Առաջինն անվանում էր «ստանդարտորիո» (Չարենց, Հալաբյան, Մազմանյան), երկրորդը՝ «Զարկկվարտետ» (Աբով, Ամեռ, Շամունց, Գ. Քոչար):

Երզնկյանի գնահատության ծիրից դուրս էին գեղարվեստական մտքի նորագույն որոնումները, բանաստեղծական տեխնիկայի ապագայապաշ-

Մեկական օրինակ պահեցինք մեզ մոտ հիշատակի համար, որոնցից ոչ մեկը չի մնացել ցարդ: Մի հատիկ օրինակ, իմ օրինակը (Չարենցի և Հալաբյանի ընծայականով) պահվում է Հայաստանի Գրականության ու արվեստի թանգարանում» (Մազմանյան, 1961: 69):

տական ձևերն ու եղանակները: «Ստանդարդ տրիոն», ըստ նրա, չի բերում ոչ մի նորություն, ավելին՝ չունի հստակ և հիմնական մոտեցում, և նրանց հայտարարություններն այն մասին, թե իրենք «չենք պատկանում գոյություն ունեցող գրական-գեղարվեստական հոսանքներից և ոչ մեկին», իրականում խարխափուն վիճակի դրսևորումներ են: «Նա բոլորի հետ է և ոչ ոքի հետ,- եզրակացնում է Երզնկյանը և հավելում:- Անթույլատրելի էլլեկտիզմ, որ պայքարում կկորչի»:

Նա անօգուտ և հնացած է համարում վաղուց ասված ճշմարտությունների թմբկահարումը, մասնավորապես «արվեստը արվեստի համար» գեղագիտական սկզբունքի մերժումը, արվեստի տենդենցիոզության գաղափարի հաստատումը: Հակադրվում է նաև Մազմանյանի և Հալաբյանի կողմից պլակատային արվեստի գերազնահատության փորձերին՝ կարևորելով պրոլետարական գաղափարախոսությանը հարիր մոնումենտալ ստեղծագործությունների նշանակությունը:

Երզնկյանի վերաբերմունքը շատ ավելի խիստ և անհանդուրժողական է «Զարկի»-ի հանդեպ¹: «Որքան լավ տպավորություն է թողնում գոնե **Ստանդարդը** իր արտաքինով և իր խեղկատակ ու չարաճճի բովանդակությամբ,- գրում է նա,-այնքան լորձուկ է **Զարկը** թե իր արտաքինով և թե բովանդակությամբ» (Երզնկյան, 1924: 3):

Երզնկյանի եզրակացությունը հուսադրող չէ ո՛չ «Standard»-ի, ո՛չ «Զարկ»-ի համար. «**Ստանդարդի** և **Զարկի** հրապարակ գալը ապացույց է, որ ֆուտուրիզմը այլևս **արդի** գրականություն չէ, անգամ Չարենցի ու Աբովի համար»:

Գրականության ցանկ

1. **Արիստակեսյան Ռ.**, Գրական վավերագրեր (1920–1930-ական թվականներ), Ե., Տիգրան Մեծ, 2020, հ. 1, 830 էջ:
2. **Брюсов В.**, Вчера, сегодня и завтра русской поэзии, Печать и революция, 1922, N 7, с. 38–68.

¹ Այս ամսագրի շուրջ համախմբվել էին Մոսկվայի պրոլետգրողների ասոցիացիայի «Октябрь» պարբերականի գաղափարական սկզբունքներին հետևող չորս նախկիններ՝ նախկին ֆուտուրիստ Աբովը, նախկին «Դարբնոց»-ականներ և «Քուրա»-ականներ Ամեռը, Շամունցը, Գևորգ Քոչարը, ովքեր իրենց հայտարարություններում հայտնում էին «Դարբնոց»-ին, «Մուրճ»-ին և «Քուրա»-ին, հանդես գալիս «Մասսայական պսիխիկայի» առաքելությամբ: «Բայց մասսայական հոգեբանության կազմակերպման համար պետք է որ կազմակերպողը ինքը ունենա «կազմակերպված պսիխիկա», - ծաղրում է Երզնկյանը: - Հարց ենք տալիս, թե, օրինակ, բանաստեղծ Ամեռը ի՞նչպես պետք է կազմակերպի մասսաների հոգեբանությունը, երբ նա 1922 թվականին Հակոբ Հակոբյանի **դարբնոցիստ** էր, 1923 թվականին Գուրգեն Հայկունու **քուրայիստ-կուզնիցական**, 1924 թվին **октябрь-իստ-զարկական** է» (Երզնկյան, 1924: 3):

3. **Բրյուսով Վ.**, Ռուսական պոեզիայի երեկն, այսօրն ու վաղը, Պայքար, 1923, թիվ 6-7, 5 հուլիսի, էջ 15-19, թիվ 8, 1 օգոստոսի, էջ 20-25:
4. **Горький М.**, О футуризме, Журнал журналов, 1915, N 1, с. 3.
5. **Գրական դատ**, Խորհրդային Հայաստան, 1923, թիվ 237, 24 հոկտեմբերի:
6. **Եսայան Ս.**, Ֆուտուրիզմի շուրջը, Մարտակոչ, 1923, թիվ 222, 18 նոյեմբերի:
7. **Երզնկյան Ս.**, Նեո-ֆուտուրիզմ թե՞ պրոլետարական պոեզիա, Դարբնոց, 1922, թիվ 2-5, օգոստոս-դեկտեմբեր, էջ 47-52:
8. **Երզնկյան Ս.**, Եղիշե Չարենց – Պոեզոգունա..., Դարբնոց, 1922, թիվ 2-5, օգոստոս-դեկտեմբեր, էջ 65-67:
9. **Երզնկյան Ս.**, Նեո-ֆուտուրիզմ թե՞ պրոլետարական պոեզիա», Կարմիր աստղ, 1923, թիվ 4, 6 հունվարի:
10. **Երզնկյան Ս.**, Եղիշե Չարենց – Պոեզոգունա..., Կարմիր աստղ, 1923, թիվ 5, 7 հունվարի:
11. **Երզնկյան Ս.**, Ֆուտուրիզմը՝ որպես գրական ռեակցիա, Մարտակոչ, 1923, թիվ 101, 26 հունիսի:
12. **Երզնկյան Ս.**, Մեր պատասխանը, Մարտակոչ, 1923, թիվ 103, 28 հունիսի:
13. **Երզնկյան Ս.**, Մոսկվայի գրական հովերից («Standard» N 1և «Զարկ» N 1), Մարտակոչ, 1924, թիվ 163, 19 հուլիսի:
14. **Երզնկյան Ս.**, Մեր թատրոնական ռեպերտուարի մասին, Թատրոնական խնդիրների շուրջը..., Բանվոր դասակարգի պահանջները մեր թատրոնից..., Թատրոնական խնդիրներ, Ռուսահայ թատրոնի տրադիցիան..., «Համլետ», «Արշին Մալ-ալան»..., Գրական ֆրոնտում, Թիֆլիս, Ջակկնիգա, 1927, էջ 39-47, 78-91, 92-97, 141-145, 169-174, 184-190:
15. **Երզնկյան Ս.**, Գրական ֆրոնտում, Թիֆլիս, Ջակկնիգա, 1927, էջ 76:
16. **Эльсберг Я. Е.** [Шапирштейн-Лерс], Общественный смысл русского литературного футуризма, М., ГИЗ, 1922, с. 7-9:
17. **Луначарский А.**, Футуристы, Киевская мысль, 1913, N 135, 17 мая.
18. **Луначарский А.**, Ложка противоядия, Искусство коммуны, 1918, N 4, 29 декабря.
19. **Լուսաչարսկի Ա.**, Ալեքսանդր Նիկոլանիչ Օստրովսկու մասին և նրա առիթով, Известия ЦИК СССР и ВЦИК, 1923, թիվ 78, 79, 11, 12 ապրիլի, նաև՝ Մարտակոչ, 1923, թիվ 44, 19 ապրիլի:
20. **Վարա-Ղարվիշ**, Շպարված ֆուրորիստներ. Եղիշե Չարենցի – «Ռոմանս անսեր»-ի գրքուկի առթիվ, Կարմիր աստղ, 1923, թիվ 10, 14 հունվարի:
21. **Վարա-Ղարվիշ**, Նամակ խմբագրության, Մարտակոչ, 1923, թիվ 105, 30 հունիսի:
22. **Հախումյան Տ.**, Ի պաշտպանություն «չորրորդ աստիճանի հոտենտոտի» («Երեքի» դեկլարացիայի և Ե. Չարենցի հոդվածաշարի առթիվ), Խորհրդային Հայաստան, 1922, թիվ 141, 27 հունիսի:
23. **Հախումյան Տ.**, Եղիշե Չարենցը (Ընկերական բնութագիր), Խորհրդային Հայաստան 1922, թիվ 205, 10 սեպտեմբերի:

24. **Հախումյան Տ.**, Եղիշե Չարենցը – գուրնաչի Ալեքին («Պոեզոգուոնա»), Պայքար, 1923, թիվ 1, 15 հունվարի, էջ 13–15:
25. **Հախումյան Տ.** [Ունկնդիր ստորագրությամբ], Տիգրան Հախումյանի դասախոսությունը Եղիշե Չարենցի մասին, Խորհրդային Հայաստան, 1923, թիվ 36, 21 փետրվարի:
26. **Հայ ֆուտուրիստների դասախոսություն**, Մուրճ, 1923, թիվ 4, ապրիլ, էջ 34:
27. **Հայկունի Գ.**, Կարմրաթշիկ գուռնաչին և բուրժ քննադատը, Քուրա, 1923, թիվ 1, մարտ, էջ 12-13:
28. **Մազմանյան Մ.**, Չարենցի հետ («Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին...»), Ե., Հայպետհրատ, 1961, էջ 69:
29. **Մակինցյան Պ.**, Նեպի նվերները մեր պոեզիային, Կարմիր աստղ, 1922, թիվ 280, 10 դեկտեմբերի:
30. **Նոր հանդես**, Խորհրդային Հայաստան, 1923, թիվ 25, 4 փետրվարի:
31. **Չարենց Ե.**, Ի՞նչ պետք է լինի արդի հայ բանաստեղծությունը..., Խորհրդային Հայաստան, 1922, թիվ 132, 135, 136, 16, 20, 21 հունիսի:
32. **Չարենց Ե.**, «Ապադասակարգային ինտելիգենտը» և դեկլարացիան..., Խորհրդային Հայաստան, 1922, թիվ 158, 18 հուլիսի:
33. **Չարենց Ե.**, Նամակ խմբագրության, Խորհրդային Հայաստան, 1923, թիվ 38, 23 փետրվարի:
34. **Չարենց Ե.**, Գ. Աբով. «Դանակը բկին»..., Նորք, 1923, Գիրք N 2, հունվար-մարտ, էջ 239–242:
35. **Չարենց Ե.**, Արդի ռուսական պոեզիան, Պայքար, 1923, թիվ 5, 15 ապրիլի, էջ 90–96:
36. **Չարենց Ե.**, Նամակ խմբագրության, Մարտակոչ, 1923, թիվ 103, 28 հունիսի:
37. **Չարենց Ե.**, Երկերի ժողովածու, Ե., ԳԱ հրատարակչություն, 1967, հ. 6, 390 էջ:
38. **Չարենցի դասախոսությունը**, Խորհրդային Հայաստան, 1923, թիվ 89, 29 ապրիլի:
39. **Պատասխան ընկ. Եղիշե Չարենցին**, Խորհրդային Հայաստան, 1923, թիվ 39, 25 փետրվարի:
40. **Մուրխաթյան Հ.**, «Պայքար»..., Մարտակոչ, 1923, թիվ 60, 9 մայիսի:
41. **Վշտունի Ա.** [Ծածկանունը՝ Դարբին], «Պոեզոգուոնա» Եղիշե Չարենցի..., Մուրճ, 1923, թիվ 3, հունվար, էջ 23–24:
42. **Վշտունի Ա.** [Դարբին], «Դանակը բկին».– Աբով..., Մուրճ, 1923, թիվ 5, մայիս, էջ 37:
43. **Տեր-Գրիգորյան Վ.** [Վ. Վանդեկ], Աբով.– «Դանակը բկին»..., Քուրա, 1923, թիվ 1, մարտ, էջ 16:

References

1. **Aristakesyan R.**, Grakan Vaverager (1920–1930-akan tvakanner) [Literary Documents (1920s–1930s)], Y., Tigran Mets, 2020, Vol. 1, 830 pages (in Armenian).

2. **Bryusov V.**, Vchera, segodnya i zavtra russkoy poezii [The Past, Present, and Future of Russian Poetry], Pechat i revolyutsiya, 1922, issue 7, pp. 38–68 (in Russian).
3. **Bryusov V.**, Rusakan poeziayi erekn, aysorn u vaghy [The Past, Present, and Future of Russian Poetry], Payqar, 1923, issue 6–7, July 5, pages 15–19, issue 8, August 1, pages 20–25.
4. **Gorky M.**, O futurizme [On Futurism], Journal Journalov, 1915, issue 1, p. 3 (in Russian).
5. **Grakan dat** [Literary judgment], Khorhrdayin Hayastan, 1923, issue 237, October 24 (in Armenian).
6. **Yesayan S.**, Futurizmi shurjy [Around futurism], Martakoch, 1923, issue 222, November 18 (in Armenian).
7. **Yerznkyan S.**, Neo-futurizm te proletarakan poezia [Neo-Futurism or Proletarian Poetry], Darbnots, 1922, issue 2–5, August-December, pp. 47–52 (in Armenian).
8. **Yerznkyan S.**, Eghishe Charents – Poezozurna... [Yeghishe Charents – The Poet Trumpet], Darbnots, 1922, issue 2–5, August-December, pp. 65–67 (in Armenian).
9. **Yerznkyan S.**, Neo-futurizm te proletarakan poezia [Neo-Futurism or Proletarian Poetry], Karmir astgh, 1923, issue 4, January 6 (in Armenian).
10. **Yerznkyan S.**, Eghishe Charents – Poezozurna... [Yeghishe Charents – The Poet Trumpet], Karmir astgh, 1923, issue 5, January 7 (in Armenian).
11. **Yerznkyan S.**, Futurizmy vorpes grakan reakci [Futurism as Literary Reaction], Martakoch, 1923, issue 101, June 26 (in Armenian).
12. **Yerznkyan S.**, Mer patasxany [Our Response], Martakoch, 1923, issue 103, June 28 (in Armenian).
13. **Yerznkyan S.**, Moskvayi grakan hoveric (“Standard” N 1 ev “Zark” N 1) [Literary Breezes from Moscow (“Standard” No. 1 and “Zark” No. 1)], Martakoch, 1924, issue 163, July 19 (in Armenian).
14. **Yerznkyan S.**, Mer tatronkan repertuari masin, Tatronakan khndirneri shurjy..., Banvor dasakargi pahanjneri mer tatronic..., Tatronakan khndirner, Rusahay tatroni tradician..., Hamlet, Arshin Mal-alan... [About our theater repertoire, Around theatrical problems..., The working class’s demands from our theater..., Theatrical problems, The tradition of Russian-Armenian theater..., Hamlet, Arshin Mal-alan..., Grakan frontum], Tiflis, Zakkniga, 1927, pp. 39–47, 78–91, 92–97, 141–145, 169–174, 184–190 (in Armenian).
15. **Yerznkyan S.**, Grakan frontum [On the Literary Front], Tiflis, Zakkniga, 1927, p. 76 (in Armenian).
16. **Ellsberg Y. E.** [Shapirshteyn-Lers], Obshestvenniy smisl russkogo literaturnogo futurizma [Social meaning of Russian literary futurism], M., GIZ, 1922, pp. 7–9 (in Russian).
17. **Lunacharski A.**, Futuristi [The Futurists], Kievskaya misl, 1913, issue 135, May 17 (in Russian).
18. **Lunacharski A.**, Lozhka protivoyadiya [A Spoonful of Antidote], Iskusstvo kommuni, 1918, issue 4, December 29 (in Russian).
19. **Lunacharski A.**, Alexander Nikolaevich Ostrovsku masin ev nra aritov [About Alexander Nikolaevich Ostrovsky and on his occasion], Izvestiya CIK SSSR I

- VCIK, 1923, issue 78, 79, April 11, 12, Martakoch, 1923, issue 44, April 19 (in Russian).
20. **Kara-Darvish**, Shparvats futuristner. Eghishe Charentsi – “Romans anser”-i grquyki artiv [Masked Futurists. On Yeghishe Charents’ – “Romance Without Love”], Karmir astgh, 1923, issue 10, January 14 (in Armenian).
 21. **Kara-Darvish**, Namak khmbagrutyun [Letter to the Editorial], Martakoch, 1923, issue 105, June 30 (in Armenian).
 22. **Hakhumyan T.**, I pashtpanutyun “chorrord astichani hotentoti” (“Ereqi” deklaraciayi ev E. Charentsi hodvatsashari artiv) [In Defense of the “Fourth Degree Hottentot” (On the Declaration of the “Three” and Ye. Charents’ Articles), Khorhrdayin Hayastan, 1922, issue 141, June 27 (in Armenian).
 23. **Hakhumyan T.**, Eghishe Charentsy (Ynknerakan bnutagir) [Yeghishe Charents (A Friendly Portrait)], Khorhrdayin Hayastan, 1922, issue 205, September 10 (in Armenian).
 24. **Hakhumyan T.**, Eghishe Charentsy - zurnachi Aleqin (“Poezozurna”) [Yeghishe Charents – For The Trumpet Player Alek (“The Poet Trumpet”)], Payqar, 1923, issue 1, January 15, pp. 13–15 (in Armenian).
 25. **Hakhumyan T.**, Tigran Hakhumyani dasakhosutyuny Eghishe Charentsi masin [Tigran Hakhumyan’s lecture about Yeghishe Charents], Khorhrdayin Hayastan, 1923, issue 36, February 21 (in Armenian).
 26. **Hay futuristneri dasakhosutyun** [Lecture by Armenian Futurists], Murch, 1923, issue 4, April, p. 34 (in Armenian).
 27. **Haykuni G.**, Karmratshik zurnachin ev but qnnadaty [The Red-Cheeked Trumpet Player and the Blunt Critic], Kura, 1923, issue 1, March, pp. 12–13 (in Armenian).
 28. **Mazmanyanyan M.**, Charentsi het (“Hishoxutyunner Eghishe Charentsi masin”...) [With Charents (“Memories About Yeghishe Charents”...)], Y., Haypethrat, 1961, p. 69 (in Armenian).
 29. **Makintsyan P.**, Nepi nvernery mer poeziain [Nep’s Gifts to Our Poetry], Karmir astgh, 1922, issue 280, December 10 (in Armenian).
 30. **Nor handes** [New Journal], Khorhrdayin Hayastan, 1923, issue 25, February 4 (in Armenian).
 31. **Charents Y.**, Inch petq e lini ardi hay banasteghtsutyuny... [What should modern Armenian poetry be...], Khorhrdayin Hayastan, 1922, issue 132, 135, 136, June 16, 20, 21 (in Armenian).
 32. **Charents Y.**, “Apadasakargayin inteligenty” ev deklaracian... [“The Classless Intellectual” and the Declaration...], Khorhrdayin Hayastan, 1922, issue 158, July 18 (in Armenian).
 33. **Charents Y.**, Namak khmbagrutyun [Letter to the Editorial], Khorhrdayin Hayastan, 1923, issue 38, February 23 (in Armenian).
 34. **Charents Y.**, G. Abov. ”Danaky bkin” [G. Abov: “Knife to the Throat”], Norq, 1923, Book No. 2, January-March, pp. 239–242 (in Armenian).
 35. **Charents Y.**, Ardi rusakan poezian [Modern Russian Poetry], Payqar, 1923, issue 5, April 15, pp. 90–96 (in Armenian).
 36. **Charents Y.**, Namak khmbagrutyun [Letter to the Editorial], Martakoch, 1923, issue 103, June 28 (in Armenian).

37. **Charents Y.**, Erkeri zhoghovatsu [Collected Works], Y., AS Publishing, 1967, Vol. 6, p. 390 (in Armenian).
38. **Charentsi dasakhosutyuny** [Charents' Lecture], Khorhrdayin Hayastan, 1923, issue 89, April 29 (in Armenian).
39. **Pataskhan ynk. Eghishe Charentsin** [Response to Comrade Yeghishe Charents], Khorhrdayin Hayastan, 1923, issue 39, February 25 (in Armenian).
40. **Surkhatyan H.**, "Payqar".../,"Payqar"... , Martakoch, 1923, issue 60, May 9 (in Armenian).
41. **Vshtuni A.**, "Poezozurna" Eghishe Charentsi...["The Poet Trumpet" of Yeghishe Charents], Murch, 1923, January, issue 3, pp. 23–24 (in Armenian).
42. **Vshtuni A.**, "Danaky bkin".- Abov..., Murch, 1923, issue 5, May, p. 37 (in Armenian).
43. **Ter-Grigoryan V.** [Vandek V.], Abov.- "Danaky bkin"... [Abov.- "Knife to the Throat"...], Kura, 1923, issue 1, March, p. 16 (in Armenian).

Ռուզաննա Արիստակեսյան – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, գիտական հետաքրքրությունները՝ 20-րդ դարի հայ գրականություն, սփյուռքահայ գրականություն, բնագրագիտություն: Հեղինակ է 2 գրքի, 60-ից ավել հոդվածների:

ORCID ID: 0000-0002-2748-0249
aristakesyanr@yahoo.com

Ruzanna Aristakesyan – Doctor of Philology, Institute of Literature after M. Abeghyan NAS RA, scientific interests: history of Armenian literature of the 20th century, Armenian literature of Diaspora, textology. Author of 2 books and more than 60 scientific articles.

ORCID ID: 0000-0002-2748-0249
aristakesyanr@yahoo.com

Рузанна Аристкасян – доктор филологических наук, Институт литературы имени М. Абегамяна НАН РА, научные интересы: история армянской литературы XX века, армянская литература диаспоры, текстология. Автор 2-х книг и более 60-ти статей.

ORCID ID: 0000-0002-2748-0249
aristakesyanr@yahoo.com